

Lajkó az űrben

Romák reprezentációi a kortárs magyar SF-narratívákban¹

Domokos Áron*

Abstract **Lajkó in Space: The Representation of the Roma in Contemporary Hungarian SF stories.** As Ray Bradbury noted in a 1964 interview, the issue of race had already been articulated in cheap magazines of science fiction (SF) literature when this subject matter appeared in mainstream printed and electronic media. The representation of marginalized or disadvantaged communities have had increasing coverage in both British/American popular culture and scholarship including academic literature on SF since the second half of the 1960s. Questions such as to what extent and by what means the living conditions, adversities, worldviews etc. of such communities are represented in SF narratives as well as the role that individuals identifying themselves as community members play in the production/consumption/reception of SF have been investigated by practitioners of quantitative and qualitative research. Nevertheless, I know of no studies that address the representation of the Roma in contemporary Hungarian SF literature. The present paper aims to accomplish the following: (1) to describe the main features of contemporary Hungarian SF short fiction; (2) to give an outline of those “semiotic” means by which Roma characters in the short stories under scrutiny are identified; (3) to characterize the particular forms of Roma representation—from “social mobility” through “invisibility” to “genocide”—that are present in the narratives in question. The texts used for the analysis are the relevant works selected from those submitted, between 2014 and 2018, as candidates for the Péter Zsoldos Award, a national annual prize awarded for the best (published) Hungarian SF novel and short story.

Keywords Romani people/Gypsy people, science-fiction, contemporary literature, Hungary, representation

¹ A szöveg egy 2022-ben megjelent tanulmány (Domokos 2022a) magyarnyelvű, bővített változata. Létrejöttéért-alakulásáért köszönettel tartozom Bottyán Gergelynek, Isaszegi Bélának, Polina Levontinnak és Jo Lindsay Waltonnak.

* MATE, Neveléstudományi Intézet

Email: domokos.aron@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-7615-3332



A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik: [CC-BY-NC-ND-4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Setét Jenő emlékének

Ki lesz jelen a jövőben?

Ha a romák tudományos-fantasztikus művekben (továbbiakban SF) való jelenlétéről gondolkodunk, talán túl könnyen is eszünkbe juthat az afrofuturizmus néhány alapmetaforává vált esete. Így pl. Richard Pryor stand-upos megjegyzése egy azóta legendássá vált 1976-os disztópikus mozifilm láttán: „Van egy jövőben játszódó filmjük (ti. a „fehéreknek”), a *Logan futása*. Egy árva fekete nincs benne! Hát, azt kell mondanom, a fehér srácok nemigen tervezik, hogy a jövőben mi is itt leszünk. Ezért kell nekünk filmeket csinálnunk” (Pryor 1976, saját fordítás)! De gondolhatunk Ray Bradbury 1950-es *Marsbéli krónikák*-jának egyik, a børszín kérdését a munkamegosztással összekapcsoló fejezetére, a 2003. június: *Az égi lovasok* címűre is, amelyben igenis szerepelnek feketék. Szerepelnek ugyan, ám – a közösen összedobott pénzükön vásárolt űrhajón – éppen hogy elhagyni készülnek a Földet! A fehérek nagy megrökönyödéssel és méltatlankodással fogadják döntésüket, próbálván (manipulálva, fenyegetve, zsarolva) lebeszélni őket szándékukról – mindhiába (Bradbury 1966). Az utolsó, tárgyalandó témánkat még inkább megvilágító példa a képregények világából származik: az 1953-as, Al Feldstein (író) és Joe Orlando (rajzoló) által létrehozott párodalás *Judgement Day*-ben a központi alak egy szkfanderes figura, aki meglátogat egy bolygót, hogy eldöntse, lakói érdemesek-e a Galaktikus Szövetség tagságára. A bolygón csak robotok élnek: a narancssárga borítással rendelkező felső kaszt és a kékborítású munkás kaszt. Mivel a felső kaszt minden téren elnyomja a másikat, és nem hajlandó semmilyen tekintetben sem egyenrangúként kezelni tagjait, a főszereplő nem támogatja a bolygó felvételét. A legutolsó panelen – és ez az igazán nagy húzása, bátor gesztusa a képregénynek – miután a Hős az űrhajójában immár egyedül, fáradtan leveszi az arcát eddig teljesen eltakaro sisakját, láthatjuk: mindvégig egy fekete asztronautának szurkoltunk, aki most végtelen szomorúsággal néz ki az űr sötétjébe (Cronin 2019). Ismétlem – nyilatkozta az ezt a képregényt is igen nagyra becsülő Ray Bradbury egy 1964-es interjúban –, a tudományos-fantasztikus irodalom teljes szabadságot élvez. Mielőtt a sajtó, a rádió és a tévé elkezdett volna foglalkozni a színes bőrűek problémáival, a sci-fi² a maga olcsó folyóirataiban már felvetette ezeket a problémákat” (1966: 571).

Az afro-amerikai lakosság (angolszász) reprezentációjához képest a romák kulturális reprezentációja – a világon mindenhol – egyértelműen még szórványosabb. Az irodalom és azon belül a fantasztikum zsánere a 19. századtól (fantasztikumot alkotó) cigány szerzőt vagy pláne könyvkiadót például alig tud felmutatni, de cigány karaktert is csak néha-néha szerepeltet a világaiban.

² Szintén ide sorolhatjuk az amerikai szociológia egyik legnagyobb alakjának, a pán-afrikai civil aktivistának, William Edward Burghardt, "W. E. B." Du Boisnak (1868-1963) az egyik 1920-as elbeszélését, *Az üstököst*. Ebben a posztapokaliptikus történetben az „utolsó” emberpár férfi tagja fekete, női tagja fehér, s egymásrautaltságukban egyre inkább egymás felé fordulnak. A novella ennél persze sokkal összetettebb, s amellet, hogy kalandos, a mélylélektani motívumok érzékelését sem hanyagolja el. Bővebben lásd: Anders, 2016.

jellegeivel függ össze. Fontos megjegyezni, hogy az etnicitás és az osztálypozíció összefonódása nemcsak a cigányságra és nem is csak Magyarországra jellemző, hanem a kapitalista termelési mód egyik jellegzetessége, amely által határ képződik a formális foglalkoztatásban résztvevők és az azon kívül vagy abban csak időszakosan tevékenykedő tömegek között.” (Czirfusz et.al, 2019: 158). Az osztálykülönbségek (közmunka-bérmunka, informális és formális munkapozíció, tartalékos hadsereg és bérmunka, szubproletár-proletár) korrelálnak a cigány-magyar megkülönböztetéssel más kutatásokban is (Éber 2021: 220–221).

A romákról (és sokszor jellemzően nélkülük) zajló rivális narratívák, diskurzusok – melyekbe az alább tárgyalandó SF-művek is illeszkednek – több szálon futnak, mégis logikailag négy nagyobb csoportra lehet őket osztani:

1. a romák integrációja az államszocialista vagy késő kapitalista termelésen alapuló polgári életformába, azaz a („nem fehér”) kisebbség asszimilációja a („fehér”) többségi társadalomba;
2. a nem roma többség integrációja a helyi roma közösségbe (Borbély 2019, Isaszegi 2006);
3. a mindenfajta integráció és az együttműködés teljes elutasítása (nyíltan rászista megközelítés);
4. a romák és nem romák közötti testvéri együttműködés (Tamás 2017), amely az „egymás bevárása” nélküli fejlődést nem támogatja, s mely akár a magát „fejlettebbnek” tételező-gondoló fél gyarapodásának felfüggesztését, a fogyasztási-termelési szint visszafogásának mozzanatát is tartalmazza (Isaszegi 2006).

A *liberális* narratíva az integrációt-asszimilációt kívánatosnak és lehetségesnek, ám számtalan akadályba ütköző folyamatnak látja. Az akadályok minden esetben, régióban és korban az aktuális kormányzatok elégtelen vagy elítélendő intézkedései (hátrányos megkülönböztetésen alapuló szegregáció, lakáspolitiká, oktatáspolitiká, munkapolitika stb.), ill. a többségi társadalom szintén elítélendő⁴ ellenállása, félelemkeltő viselkedése, ezerféle apró módon (pl. nyelvhasználatban) megnyilvánuló rasszizmusa, melyeket együttesen „strukturális rasszizmusnak”⁵ nevezhetünk. Fő feladatuknak a romák

⁴ Erről a gyakran reflektálatlan, egy képzel morális szuperpozícióból megszólaló, az európai gyarmatosítás kontextusát, annak alapbűneit, rasszista megalapozottságát – mely Kelet-Közép Európa lakóit sem tartja igazán „fehérnek” – figyelmen kívül hagyó attitűddel kapcsolatban érdemes elolvasni Böröcz József tanulmányát, (2006).

⁵ Érdemes itt Setét Jenő (1972–2022) roma polgári aktivista „listáját” bemutatni az elnyomás mindennapi konkrét formáiról és azok „strukturális” összetevőiről:

- „1. Ha Te vagy rokonaid, hozzátartozóid többsége munkanélküli, vagy maximum közmunkás az az elnyomás egy formája.
2. Ha neked, rokonaidnak csak a napszám, az alkalmi munka jut az az elnyomás.
3. Ha közmunkás vagy de a közmunkán a romák csak utcát seperhetnek, gereblyézhetnek, míg a nem romák a konyhán vagy az irodán dolgoznak az az elnyomás.
4. Ha a gyerekeid osztálytársainak vagy iskola társainak többsége szintén csak roma, akkor az elnyomás – iskolai elkülönítés. (Kivéve a nemzetiségi iskolákat)
5. Ha a gyerekeid és a többi roma gyerek csak szakképző iskolába jut el és érettségit adó iskolába nem, az az elnyomás.
6. Ha az iskolában csak a te gyereked és a többi cigány gyerek nem járhat szakkörre, idegennyelv oktatásra, informatikára, osztály kirándulásra, az az elnyomás - hátrányos megkülönböztetés.
7. Ha a szomszédaid többsége szintén cigány az az elnyomás – térbeli kirekesztés.

politikai-jogi képviseletét/védelmét tekintik.⁶ Maga a reprezentáció-elmélet kidolgozása és képviselete ennek a narratívának az eleme: elképzeléseik szerint, ha a társadalom különböző, ám meghatározó szféráiban (gazdasági-, politikai-, kulturális⁷) tudatosan növelik a marginalizáltak arányát, közelebb kerül a tágabb közösség is az egyenlőség eszméjéhez.⁸

A *konzervatív* irányzat integrációba vetett hite-reménye már jóval gyengébb, s ennek megfelelően hol valós, segítő intézkedésekkel, hol látszatintézkedéssel vagy félre-nézéssel, problémahalogatással, a szegregáció burkolt támogatásával reagál az integrációs dilemmákra. Fő feladatuknak a többségi-fehér társadalom lelki és anyagi nyugalmanak zavartalan fenntartását tekintik.

A harmadik típus, az ún. „*fajvédő*”-állásponton lévők geopolitikai ill. biopolitikai válasza: az együttélés stratégiáinak az elvetése. Az integrációt rasszizálva (azaz fenotipikus, társadalmi-kulturális jegyek alapján alsóbbrendű osztályozási csoportba sorolva a romákat), „faji” kategóriákkal magyarázva, azt lehetetlennek tartva vagy szegregált területek, körzetek, gettók kialakítását javasolják számukra, vagy a népességnövekedésbe való intézményi „beavatkozást” (sterilizációt, születésszabályozást). Ennek a gondolkodásmódnak, beszédmódnak, valamint az emlegetett, valós „strukturális rasszizmusnak”, ill. a fehér-nemfehér közösségek közötti osztályellentétek⁹ politikai szán-

8. Ha csak vagy jószerével kizárólag a cigányok által lakott utcákban nincs aszfaltos út, járda, közvilágítás, szemétszállítás az az elnyomás.

9. Ha állást keresel és telefonon van felvétel de személyes megjelenésnél azt mondják "már betelt" az az elnyomás, - munka diszkrimináció.

10. Ha nyilvános szórakozóhelyre nem engednek be téged vagy gyermekeidet vagy más láthatóan cigány embert, mert "tagsági kell" az az elnyomás.

11. Ha rendőr ezer ember közül is kizárólag téged igazoltat ha gyalog vagy, ha autóval, vagy más láthatóan cigány embert, az az elnyomás.

12. Ha egy közhivatalban, közintézményben miközben mindenki mással udvariasak, segítőkészek, csak veled vagy más láthatóan cigány emberrel barátságatlanok, az az elnyomás.

13. Ha egy üzletben a biztonsági őr kizárólag téged vagy más láthatóan cigány embert követ/ellenőriz és egyetlen nem-romát sem az az elnyomás.

Ha egyiket sem tapasztalad/tapasztalod, szerencsés ember vagy!" (Setét 2018)

⁶ Ennek érzékeltetésére készítette el már 2004-ben Kardos Péter és Nyári Gábor *Cigánylabirintus* c. szerepjátékos könyvüket, melyben egy 18 éves, kapcsolati tőkével nem bíró, minimális élettapasztalattal rendelkező, vidéki intézetben felnőtt cigányfiú bőrébe lehet bújni, aki a főváros dzsungelébe csöppenve bármilyen választásakor kétségbeejtő helyzetbe kerül. <https://ciganylabirintus.blog.hu/>

⁷ Viszonylag frissebb kezdeményezés például a romák városi-köztéri reprezentációja (Bogdán et. al. 2019.)

⁸ Az így kidolgozott kultúrparon belüli reprezentációs rezsím szenvedélyes kritikáját adja Nefelejcs Gergő egy 2022-es film (*Háromezer számozott darab*) kapcsán: „A kiút tehát nem egy „reform-reprezentáció”, a mégis hogyan lehetek jobb ember, hanem a teljes, totális elutasítás. Az alárendelték majd köszönik szépen *reprezentálják magukat*, a maguk céljai szerint, úgy, ahogy ők közösségre szeretnének lenni, *azon a nyelven, ahogy magukat ki szeretnék fejezni*: magasról szarva arra, hogy az önjelölt mediátorok ettől zavarba jönnek-e.” Nefelejcs, 2023. Hasonló szellemben ír András Csaba is „reprezentációs mátrixnak” nevezve a romák ábrázolásának mai lehetőségeit: András 2023: 67.

⁹ Erről a kérdéskörrel szól angol nyelven az alábbi kötet: Szombati K. (2018) *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. (Dislocations Book 23) Berghahn Books, Kindle Edition

dékú feltüzelésének a következménye lett Magyarországon 2008–2009-ben az ún. „cigánygyilkosságok” is.

A romákkal való kooperációt, a fordított irányú integrációt felvető *baloldali-marxizáló* gondolatok nem kulturális oldalról közelítenek a kérdéskörhöz, hanem a termelési-mód aspektusa felől. Az erdélyi társadalomfilozófus és irodalmár Borbély András egészen eredeti gondolatmenetében úgy látja, hogy az alapvető ellentét itt húzódik: „A mélyben a szociális egyenlőség és a kulturális különözés elvrendszerei között egy nem túl könnyen feloldható összeférhetetlenség rajzolódik ki. Ami azt sejteti, hogy a roma termelési mód nem egyszerűen primitív, szociálisan elmaradott, diszkriminált, vagy pusztán csak más, mint a miénk, stb., hanem olyannyira különbözik a gádzsó termelési módtól, hogy lehetetlenné teszi az egyenlőség elvei szerinti integrációt. Azaz a kulturális logika rendre felülírja a gádzsók egyetemesnek szánt szociális, jogi, pedagógiai stb. normarendszereit.” (2018) Az általa „roma termelési mód”-ként leírt világhoz való viszony ezek szerint 1. szisztematikusan elutasítja a felhalmozást; 2. szisztematikusan elutasítja a bérmunkát (ezt kódolják sokan „lustaságként”); 3. elutasítja az írásbeliséget mint kulturális újratermelést, 4. a gádzsó kultúrát pedig annak a természetnek tekinti, amiből élnek, amit fogyasztanak, átalakítanak. A romák életformáját Borbély a nem-roma termelési mód egy lehetséges jövőjének tekinti, amelyben akár már termelés sincs, mert pl. az emberek mindent feléltek, s a melyben a már megtermelt javak újrahasonosítása, újraelosztása lesz a cél, csakúgy mint Jean Ortica *Les survivants de l'Apocalypse* című 1977-es disztópikus SF-novellájában (Ortica, 1977). A hulladékgazdálkodásra, a „túlélésre való berendezkedés – teszi hozzá hasonlóan posztapokaliptikus szellemben Borbély (uo.)– mint életforma, mint kultúra, illetve termelési mód – ez az, amiben egyre inkább hasonlulni fogunk hozzájuk.”

„Romák és más fantasztikus lények”

Előjáróban leszögezhetjük, hogy ha nem is tud sokat mondani egy műalkotásról a reprezentáció (általában moralizálással átitatott) szemlélete, de társadalomtörténeti, -lélektani belátásokkal vagy akár tette buzdítással bőven szolgálhat.¹⁰ A cigányokat körülvevő társadalom véleményformálása, a cigányokról szóló képzetek megfogalmazása mindenesetre „hosszú távon meghatározhatják egyrészt a többség oldalán álló, a cigányokról valós vagy fals ismereteket felhalmozó emberek társadalmi tudását, másfelől pedig hatnak azokra az emberekre is, akiket a társadalom cigánynak mond” (Szuhay 2002, 13).

A romák irodalomban és különböző zsánereiben való jelenlétéről a kutatók nagyjából egyetértenek: „a beszélő, alkotó, a szöveget létrehozó ágens monozicionális, a nem-cigány többség kizárólagos tulajdona” (Beck, 2020). A roma Ian Hancock egyik alapvető írásában a nem-romák által létrehozott gyerekirodalmi romareprezentációról ezt állítja: „A gyerekirodalomban, a britben talán még inkább, mint az amerikaiban, a romák viszonylag gyakran feltűnnek. A romák viszonylag gyakran feltűnnek – ám sohasem olyan szereplőként, akik történetesen cigányok, hanem csak azért, mert cigányok,

¹⁰ Az is külön megbeszélések tárgya lehet, hogy mikor, milyen etnikai kisebbség vagy marginalizált csoport kerül a társadalomtudományok, kultúratudományok fókuszába – és főként miért. A romák mellett izgalmas vizsgálatokat szülhet a katalánok, írek, ukrainai oroszok, örmények, romániai magyarok reprezentációja, de a fogyatékkal élők, a periférián, mélyszegénységben élők vagy bármilyen, szabadon választott kizsákmányolt csoport reprezentációja is.

mert egy sajátos szándék képviselői. Ez a szándék, általánosítva három dologban manifesztálódik: a cigány mint hazudozó tolvaj, aki jellemzően egy nem cigány gyerek tulajdonát veszi el; a cigány mint varázsló és jövőmondó, és a cigány mint romantikus alak” (Hancock, 1987). Hasonlóan vélekedik a sci-fi és fantasy író. Jim C. Hines is: a *Romák és más fantasztikus lények* c. esszéjében „Az SFF műfaj megigézetten áll a »cigány« alakja előtt. Olykor az utak romantikus, szabad vándorát látja benne, a független embert, aki elutasítja a civilizáció lelket-zsugorító törvényeit, és úgy él, ahogy jólesik neki. Néha misztikumba öltözteti, és idős cigányasszonyt fest elénk ékes átkokkal. Máskor a fiatal cigánylány vagy férfi életerős, szexualitástól fűtött figuráját vizionálja. Néha meg csak divatból szerepelteti, mert a színes sálak, kendők olyan menőnek néznek ki rajta” (2013, saját fordítás).

Az irodalomtörténészek egyértelműen a romantika korát látják a cigányság igazi „irodalmi karrierjének”, s azon belül is a fantasztikum zsánerét jelölik meg textualizáltságának legjellemzőbb médiumaként. (Jan Potocki műve, az 1805-ös *Rekopis znaleziony w Saragossie/The Manuscript Found in Saragossa* a nyitánya ennek a történetnek, Magyarországon pedig a romantikus Jókai Mór *Az utolsó cigányország* (1854) c. elbeszélése, ill. 1885-ös *A cigánybáró* c. kisregénye.) A romantikus irodalomban – írja ifj. Csicsery-Ronay – gyakran kapcsolnak természetfeletti képességeket az archaikus népekhez (mint a cigányokhoz, amerikai indiánokhoz, skót hegylakókhoz, ír őslakosokhoz, szibériai sámánokhoz), mely képességek fenyegetik vagy éppen megújítják a modern európai főhős túlfeszült lelkiállapotát” (Csicsery-Ronay Jr., 2008: 35. saját fordítás). Trumpener hasonlóan gondolja, szerinte a felvilágosodott és babonás világképek egymásnak feszülésében az utóbbi oldalán szerepelve a romák az alábbi jelenségeket kezdték el képviselni az irodalomban: 1. a varázslás és ártás képviselői; 2. a vadállóság képviselői; 3. a primitív demokrácia képviselői; 4. a civilizáció akadályozásának képviselői. 5. a primitív energia képviselői; 6. a jóléti államon kívüli ellenkultúra képviselői; 7. a szexualitás erejének képviselői (Trumpener, 1996).

A negatív és gyakran romantizáló-kriminalizáló-rasszista sztereotípiák e változatainak hollywoodi továbbélését akad, aki egyszerűen „dehumanizációnak” nevezi, és harcosan kikel ellene (Celeste 2021). Tenigl-Takács László,¹¹ az évtizedek óta romákkal együtt élő buddhista tanító ennél szelídebb. A romák filmbeli megjelenítéséről szóló tanulmányában a romantizálás e toposzait szintén veszélyesnek, kerülendőnek, ám mégis nehezen kiiktathatónak tartja: „A romák romantizációja tehát közös érdek, s valószínűleg meg évtizedeken át meghatározó eleme lesz a filmalkotásoknak” (2017).

Hogyan azonosítunk be egy roma szereplőt?

A reprezentáció, bármilyen legyen is, mindig konkrét karaktereken, testeken keresztül jelenik meg. Triviálisnak tetsző, ám mégsem átgondolt kérdéskör a romák (és bármilyen kisebbség) felmutatásának, bemutatásának, szerepeltetésének konkrét megoldása a műalkotásokban. Magyarországon rendre felmerül az oktatáspolitikában az ún. „kötelező olvasmányok” kérdésköre (Gombos 2020). Az államszocializmus idején kialakult irodalmi kánonban gyakran szerepelnek olyan művek, amelyek az osztályhelyzetből fakadó egyenlőtlenségeket mutatják fel. Úgy látom, nem elégszer hangsúlyozott/elismert

¹¹ Szintén ő írta az egyik legjobb szociografikus esszét a romák egy csoportjának helyzetéről: Tenigl-Takács L. (2007). *Szentmárton könnyei / Lacrima Színmarti*. Budapest, Liget Műhely

tény, hogy a tantervben található alkotások főszereplőinek többsége még mindig az alóbb osztályokból származik.¹² Az etnikai hovatartozás és a fogyatékoság miatt marginalizált csoportok azonban alulreprezentáltak (Gulya 2018, 2020), sőt, a roma szereplők feltűnően hiányoznak.

A sok dilemmával birkózó diskurzusok között visszatérő probléma a reprezentáció kérdése is: a kötelező irodalmak írói, főszereplői vagy akár mellékszereplői között miért van olyan kevés nő – kérdezik sokan. Miért nincsenek jobban központba állítva a fogyatékosok, ill. más marginalizált csoportok? Hol vannak közöttük a romák, akik mára a társadalom több mint egytizedét teszik ki? Miért mindig a hegemon pozícióban lévőkkel kell azonosulni? (A marginálisabb csoportok tagjai ezzel együtt is tudnak azonosulni a többségi szereplőkkel, s ez véleményem szerint inkább a művészet univerzalitást megcélzó erejében rejlik.)

Mindebből fakad a kérdés: hogyan képződnek meg egyáltalán alkotói, majd befogadói oldalról a marginalizáltak alakjai? Hogyan azonosítunk be pl. egy roma szereplőt? A textualizáltság milyen aspektusaiból? A leírásokból? A karakter „kinézetéből”? Egy-egy eseménysorból? A bemutatott életmódjából? A nyelvhasználatából? A helyszínből? A szereplő tulajdonnevéből? A többi szereplő és a környezet tárgyainak hozzá való viszonyából? Mert a narrátor direktben közli velünk? Valószínűleg mindegyikből együtt, de a kódolás-dekódolás folyamata a történetileg kialakult, kondicionált – és kárhoztatott – mintákon, toposzokon, diskurzusmódokon keresztül működhet csak. Ez a kérdéskör sokkal messzebb vezet, semhogy itt most belemenjünk, de valószínűleg a *corporeális narratológia* képviselőinél találhatunk rá némi válaszra.¹³ Ezek egyike, Daniel Punday például úgy látja, minél kevésbé jelölt egy test explicit módon, annál könnyebb vele azonosulni, míg a hangsúlyozottan testiességükben ábrázolt szereplők esetében ez jóval nehezebb (Punday 2003). „*Ez a meglátás – fűzi hozzá Rákai Orsolya –, összecseng azzal a tapasztalattal is, amelyet számos kritikai elméleti irányzat megerősít: a kirekesztett csoportokat a hegemonia-diskurzus nagyon erőteljesen testi jegyekkel írja le, testi mivoltukban is kiemelve „idegen”, „nem közülünk/közénk való” jellegüket*” (Rákai, 2015: 36).

Ian Hancock és Daniel Punday nyomán érdemes innentől a testileg „jelölt roma” és a „jelöletlen roma” kifejezések megkülönböztetése. Az előbbiben a narráció valamilyen módon felhívja a romaságra a figyelmet, a roma identitást társadalomtörténeti problematizáltságában, reflektáltan vagy a készen kapott (romantikus) toposzok segítségével mutatja fel: az adott karakter cigány,¹⁴ akinek történetesen ilyen-olyan funkciója van a sztoriban. Az utóbbiban a narráció eldöntetlenségben hagyja a karakter identitását: a szereplőnek a funkciója a lényeges, és e funkció mellett történetesen cigány is lehet.

Romák az angolszász SF-ben

A romák nemcsak a superhős filmekből és képregényekből hiányoznak feltűnően (Celeste 2021), de az angolszász SF-szöveguniverzumban is nehéz rájuk találni. Szerzőként a csak pár elbeszéléssel rendelkező Jessica Reidyn kívül elsősorban Caren Gusoff (1973)

¹² A szegénység szerepeltetése az irodalomban (vagy fantasztikumban) szintén nem igazán felárt téma. Itt is egyetérthetünk Tenigl-Takács egy másik, a szegénységet tematizáló, felkavaró írásával: „A szegények meghatározása sokkal egyszerűbb feladat. Ők azok, akikről most valójában írok, és akikhez ez az írás nem jut el.” Tenigl-Takács 2010.

¹³ Bővebben, mélyebben lásd: Földes 2015.

¹⁴ Egy ilyen példát mutat be például Csigó Júlia Agatha Christie életművéből: Csigó 2015.

neve merülhet fel, aki több regényt és számtalan novellát írt SF-témában: a 2014-es *The Birthday Problem* c. regényében a nanotechnológia esetleges világiárványt okozó veszélyeit kapcsolta össze egy disztópikus-posztapokaliptikus világ rémképével. A 2023-as, *So Quick Bright Things Come to Confusion* c. bolygóközi történetében pedig egy exo-geológus romantikus kapcsolatát írta meg az újonnan felfedezett Zil nevű bolygón.

A nem-cigány szerzők által írt romákat szerepeltető viszonylag korai SF-művek közül érdemes kiemelni Ron Goulart *Quest of the Gypsy* (1976) c. regényét, melyben egy különleges-pszichikus képességekkel bíró cigányfiú ötven évvel később, 2033-ban ébred fel egy bizarr disztópikus világban, s kénytelen felvenni a lépést a történésekkel. Ugyanebben az évben jelent meg a svéd Elisabet Peterzén *Romanja*. Ebben a rendhagyó szövegben az Egyesült Nemzetek úgy határoz, hogy a cigányoknak legyen saját országuk. A választás Svédországra esik, amelynek ezért meg kell válnia területének számottevő részétől. Peterzének sikerül „fájdalmas képet rajzolni egy korábban elfogulatlan Svédországról, amelyet hirtelen elárasztanak a fajgyűlölet hullámai” - foglalja össze Lundwall (1978) a történetet. A kitelepített svédek és az új roma állam közötti egyre feszültebbé váló, végül fegyveres küzdelmekbe átcsapó viszonyban viszonylag egyszerűen felismerhetjük az izraeli-palesztin konfliktust is.



2. kép. Ron Goulart: *Quest of the Gypsy* (1976); Robert Silverberg: *Star of the Gypsies* (1986); Gerry Conway – Chuck Patton: *Justice League of America* (1984)

A nyolcvanas évekből George W. Harper *Gypsy Earth* (1982) c. űroperáját. és Robert Silverberg *Star of the Gypsies* (1986) c. művei említésre méltók. Silverberg roma főhőse, a szarkasztikus humorú Yakoubtól már az egész világ, jelesül a Galaktikus Birodalom sorsa függ: a regényben neki kell afféle Mózesként hazavezetni népét az „ígéret földjére”, s a trónját visszaszereznie. A képregény szubkultúra (Gerry Conway és Chuck Patton közreműködésével) szintén ezidőtájt bocsátott útjára egy erősen sztereotipizált jegyekkel jelölt roma szuperhősnőt, Cynthia Reynolds-ot *Az Igazság Ligája* sorozatban: az illúziókeltés képességével rendelkező karakter mellékszereplőként segít a csatározásokban. Az USA-ban élő, magyar származású Steven (Zoltán) Brust (Megan Lindholm-mal közösen írt) kilencvenes évekbeli urban fantasy-jébe, a *The Gypsy*-be a magyar és roma folklór elemeit (Lakatos 2018) emelte át, vagyis megint a romantikus toposzokat,

sztereotípiákat. Míg Tad Williams *Másvilág* c. portal fantasyként is olvasható, 1996-ciklusában mellékszerepelőként futhatunk bele egy izgalmas roma karakterbe, Philip Pullmann *Az Úr Sötét anyagai* c. fantasy sorozatában már egy egész, kitalált (hajós-kereskedő) népcsoportban (a „gyptianokban”) ismerhetnek rá az olvasók (a filmsorozat változatában a nézők). Ugyanebben az évtizedben egy hatrészes francia-belga képregénysorozat is elindul *Gypsy* címen Enrico Marini rajzaival és Thierry Smolderen szövegével: ebben a 21. századra datált történetben, míg a Földet megavállalatok uradják, egy vidám, csupaizmon cigány kamionsofőr sorsáért izgulhatunk. Nagy ugrással végül a Goulart-i és a képregények nyomán a szuperhős-jellegű koncepciót követő, Kate Wild 2008-as *Firefight* c. regénye hívja fel magára a figyelmet: a kiskamaszfiúkra pozícionált akcióregény főhőse ebben is örökletes képességének (a Herkules-génnek) köszönheti kiemelkedő erejét és telepátikus ügyességét, s ezek segítségével vezet győzelemre közösségét.



3. kép. Enrico Marini – Thierry Smolderen: *Gypsy* (1996);
Lakatos Richárd – Jónás Gabriella: *Ushalin* (2022)

Romák a magyar SF-novellákban

Az SF definíciójaként Paul Kincaid, Darko Suvin, Stanislaw Lem és Alfred Jarry nyomán a Sárdi Margit és a MASFITT¹⁵ meghatározásának módosított változatát tartom szem előtt. Kincaid szerint „*a science-fiction nem egy dolog, inkább számos dolog: jövőbeli környezet, csodás gépezetek, csavar az időben, csillagközi utazás, satirikus perspektíva*” (Kincaid 2003 416-417). A világról való gondolkodás egy fajtájának (Csicsery 2008: ix) tekintve „*a tudományos-fantasztikus irodalom mint tematika a racionalitás-irracionalitás fogalmaiban mozgó világlátás talaján racionálisnak tételezett (létező vagy nem létező) megoldást kínál: a.) a jelen szempontjából nem feltétlenül releváns vagy a jelenben nem érzékelt problémákra vagy b.) a jelen szempontjából relevánsnak érzékelt problémákra*”. (S. Sárdi 2013: 32, Domokos, 2019b: 65.; Isaszegi 2019)

¹⁵ A Magyar Sci-fi Történelmi Társaság honlapja: <https://sites.google.com/site/scifitort/>

A jelen elemzéshez áttekintett SF-elbeszélések (281 db) nem reprezentálják a hazai magyar SF-szcénát (a szerzők között 75 férfi, 27 nő van). Kiválasztásuk némileg esetleges: az Avana Egyesület által évente kiosztott Zsoldos Péter-díj 2014 és 2018 közötti jelöltjeiből kerültek ki. Már (nyomtatásban) „hivatalosan” megjelent, nem-magánkiadású műveket néztem át, melyek néhány esetben nem is sorolhatók az SF tematikájába. Alzsánerek, tematikák szempontjából rendkívül változatosak: van köztük úrkrimi, MI-történet kaland/akció zsánereben, posztapokaliptikus, kémtörténet, történelmi-fantasy, űropera. De találunk köztük művésznovellát, pszichedelikus románcot, pornografikus szöveget, klasszikus rejtélyes történetet, posztmodern „regény a regényben” sztorit éppúgy, mint újra írt tündérmesét, thrillert, katonai sci-fit, ökológiai tanmesét és műfaji kereszteződéseket. Van köztük cyberpunk, alternatív történelem, disztópia, szuperhős történet, hard SF, időutazós sztori, inváziós történet, de még vízionárius prózavers is.

A szövegek rengeteg a jelent izgató, az olvasás népszerűsítésére (Bakó 2022) és pedagógiai-didaktikai célokra (Domokos 2019a) is alkalmazható problémát járnak körül: tudathasadás, túlnépesedés, abortusz, manipuláció, hatalmi vetélkedés, a légerek lélektana, az észlelés kognitív szerepe. Ökológiai veszélyek, állatok jogai, az élelmiszeripar válsága, a posztapokaliptikus következményei és okai. Elmagányosodás, kizsákmányolás-elnyomás, generációk konfliktusa, a virtuális valóság képlékenysége, a web veszélyei, a Facebook veszélyei, az automatikus autók veszélyei. A 3D-s nyomtatás veszélyei, identitás-önismereti kérdések, a túlgépiesedett világ hatása, racionalizmus és irracionális szembenállása, elvagyódás, a nők helyzete, a reklám hatása. Mivel a 281 db. szövegből mindezek ellenére két szövegben tűnnek fel romák, akkor is mellékszereplőként: egy alternatív történetben/ukróniában és egy disztópiában, így kénytelen voltam – a kijelölt időszakban megjelent – más medialitású (film, képregény), formájú (regény, kisregény) vagy zsánere (urban fantasy) alkotásokat is beemlíteni a vizsgálatba, melyekben szerepelnek romák.

Romák egy alternatív történelemben – Trenka Csaba Gábor: Kisvárdai sejkje (2015)

A kiváló alternatív regényeket és ifjúsági műveket jegyző Trenka Csaba Gábor¹⁶ *Kisvárdai sejkje* c. novellája ukrónia. A párhuzamos világban játszódó alternatív történet egy vándorló-hajléktalan, ezer mesével teli bölcs én-elbeszélésének, visszaemlékezésének köszönhetően bomlik ki előttünk, s egy jó elbeszélésnek megfelelően, a célja felé magabiztosan halad, fő történeten kívül rengeteg apróbb dologról is tudomást szerzünk: egy mikro-eseménynek köszönhetően izgalmas, összetett világ sejklik fel előttünk. Ebben a párhuzamos univerzumban, a „poétikus történetírás” törvényei működnek: iszlám dominanciájú, alapvetően békebeli polgári világában (üzletekről, nyitva tartásról, alapítványokról, rendeletekről, adóoptimalizálási technikákról is olvashatunk) az iszlám időszámítás szerint 1421-ben (a „mi” világunkban ez 2000-et jelent) zajlanak az elbeszelt események, de korábbi jelentős történésekről (pl. két algériai-török háborúról) is értesülünk.

Valamikor az 1460-as évekből emlékszik vissza mindenre az immár öreg hős, de erre csak következtethetünk. Kisvárdán iszlám-magyar közösség él (mikor, miért, hogyan alakult ez így ki pontosan, nem tudni – de nem is érdekes), a tulajdon- és helynevek beszédesek: Khaldeusok utcája, Abu Abbasz szentély, II. Ramszesz tér stb., Horváth Mirjam, Marosi-Kun Hasszán, Lakatos Omar, Kiss-Kovács Abdullah. A magyar-musz-

¹⁶ Trenka Csaba Gábor weboldala: <https://trenkacsaba.wixsite.com/tcg-site/en>

lim-cigány együttélés békésnek mondható, az emberek összejárnak vallástól függetlenül, a kereszténységet temetik ugyan, de még vannak, akik élük-gyakorolják (nem a valósi életen van a hangsúly, nem is mond értékítéletet fölöttük), és a cigánység a legszegényebb réteg.

A technológiai szintjük kevésbé fejlett: a városkában akadnak harci kocsik, és néhány működésképtelen tűzoltóautó, petróleumlámpával világítanak az utcán, a tevepiac nyüzsgő, nincs számítógép vagy internet, de a sci-fi antológiák, magazinok a virágkorukat élik. Ebben a közel-keleties közegben izgulhatunk, drukkolhatunk a kamaszhősöknek, különösen a mesélő ifjú énjének, aki imádja a fantasztikus történeteket (ezekből a fiktív, magával ragadó nyelvezetű ponyva-kalandokból is olvashatunk többet a novellába építve!), és akit élete első szerelme, udvarlási kísérlete végetes bájba sodor. A láttató, sok színnel és még több finom ötlettel, utalással (a saját történetét is olvasta a mesélő) gazdagított novella egy percre sem téveszti el a ritmust, a hangszínt, s végül szinte minden zsánert (ukrónia, sci-fi, kalandtörténet, urban fantasy, kamasztörténet) letvetve a hátáról autonóm műként záródik le (Baka 2014, Domokos 2022b, 2022c).

A romák (itt is mellékszereplők) szerepeltetése/szerepe átgondolt-reflektált, azaz „jelölt” és követi az ismert, Trumpener-féle sztereotípiákat: *„A nyomor a cigánység szinonimája volt, a Kisvárda harmadát kitevő putrik és bádogviskók világa, amelyek mélyen benyúltak a homokdombok és mérsékelt égövi őserdők közé. A szüleink jól elhelyezett rémtörténetekkel tartottak távol tőle”*. A többségi, polgári társadalom ebben a világban is hasonlóan fordul feléjük, szerintük, magyarázza a narrátor *„a cigányok tömegesen járnak lopni a Palmyra sugárútra (ezért kénytelenek adót csalni, mert a cigók elviszik a hasznot)”*. Szegregációjuk helyszíne a tábor mint átmeneti élőhely: *„A cigányok évszázadok óta az Asszír kerület végében, a homokdűnék között táboroznak, és nomád voltukra csak annyi emlékeztetett, hogy faszéntűzön sütötték a tevehúst”*. Temperamentumuk szerint igen szenvedélyesek, ha azonban bántják őket, nem ijednek meg, hanem buherált aknákkal, rakétavetőkkel védik meg magukat. A főhős jóbarátja, a módosabb cigány családból származó Lakatos Omár is megfelel az irodalmi kliséknek: alacsony IQ-jú, ám annál nagyobb fantáziájú kiskamasz, aki minden héten más szeretne lenni. Nagy testi ereje van, és nagy erővel vágyakozik a nőkre: *„Omár ugyanis ... nem a lányokat, hanem a meztelen lányokat szerette... A cigányoknál viszont a közhit szerint egyáltalán nem bűn (a szex), és szabályozva sincs, ők mindig mindenkivel, mihelyst a lányokban eléggé felszaporodnak a gyerekkort kivégző hormonok.”* Önfeláldozásra képes barátként még egy lopást is magára vállalna, mert „úgyis” elhinnék róla. Ebben a 19. századi és 20. századi tapasztalatokat keverő világban a társadalmi mobilitás, a „felemelkedés”, az asszimiláció-polgárosulás útján érhető el: egy-egy elejtett megjegyzésből tudhatjuk meg, hogy a cigánytáborból származott a valamikori debreceni rendőrkapitány és a nyíregyházi imám is.

Romák egy disztópiában – Lőrinczy Judit: Az arabica íze (2013)

Erős és nyomasztó víziót fest elénk az *Elveszett Gondvana* c. urban fantasy és az *Ingókövek*. c. 2. világháborús mágikus realista regény szerzőjének, Lőrinczy Juditnak

(1982)¹⁷ *Az arabica íze* c. írása. A realiztikus (disztopikus?) közeljövőben (2040 körül), az Európai Egyesült Államok még fennálló idejében játszódó történet szerint egy Fal húzódik végig a jólét maradványain élő „nyugati” világ (ahol pl. olajjal világítanak spórolásképp, jegyrendszert működtetnek, napelem van mindenhol és féldiktatúrák kormányoznak), és a káoszban élő, éhező, kiszolgáltatott „keleti” világ között. Ez utóbbiból kétségbeesettek milliói próbálnak illegálisan vagy legálisan átjutni a túloldalra, ahol szintén kétségbeesetten, a szuverenitási-elvről lemondva összefogással próbálják ugyanezt megakadályozni.

A Fal Magyarországot is kettévágja, s a Dél-Kelet Magyarországon fekvő Szegeden is áthúzódik! A magyar uniós ösztöndíjas diplomata-tanonc, Alma (a cselekmény egyik fő szálának hőse), magyar diplomatatársai és szeretője, valamint az illegális bevándorlást megkísérlő Miklós sorsa (a cselekmény másik fő szálának hőse) lassan tárul fel az olvasó előtt. A szöveg késleltetve ad számot a kataklizma részleteiről, következményeiről is: egy gigantikus napkitörés következményeként káosz alakult ki világszerte, fanatikusok felrobbantották a legfontosabb szerveket, kitört a drogháború, Kína hamis adatokra épülő gazdasága összeomlott, a Golf-áramlat megszűnt, India atombombát dobott Pakisztánra, New York gátjai felszakadtak, a Tisza kiszáradt stb. A mindent tudó elbeszélő ráérősen, részletekbe menően mutatja meg mind a két oldal életét, s sejtetve közelíti egymás felé a két hős életének előzményeit is, miközben az egyik szereplő a Fal fenntarthatatlanságának gondolatát veti fel. A narrációt, időnként hivatalos bevándorlási kérelmek (ill. azok elutasításai) szakítják meg, egészítik ki.

Ebben a szociografikusan, realistán megalkotott világban tűnnek fel „jelölt” roma mellékszereplők, ill. a romákra mint közösségre vonatkozó, mindenfajta romantikus toposzt kerülő megállapítások. (A romák a nem-romákat, a fehéreket pl. ’parasztoknak’ nevezik.) Így tudjuk meg, hogy a kataklizmában a többségi társadalom újra a radikális szegregáció eszközéhez nyúlt, s a romákat, „*néhány év alatt észak-magyarországi, békei és dél-baranyai elzárt falvakba, vagy a Budapesti Fekete Zárványba deportálták*”. A romák két csoportra oszlanak, azokra, akik már gettóba zárva élnek, és azokra, akik még nem: „*A harmadikon lakott egy cigányasszony öt gyerekekkel. Egy ötvenhárom négyzetméteres lakáson osztozott tíz másik emberrel. Az öt gyerek és a nő az egyik kis szobában aludtak. Kitűrták őket a valamivel nagyobb nappaliból, és mint Miklós később megtudta, Teréz attól tartott, előbb-utóbb fel kell költöznie a kilencedikre vagy a tizedikre, vagy ami ennél is rosszabb, Teszkófaluban /egy romos bevásárlóközpontban; D. Á./ kereshet magának új helyet. Amíg fel nem rakják őket egy gyűjtővonatra.*” A három roma szereplő (Teréz, Lakat, Csali) egy rövid ideig társai, segítői a főhős kálváriájának. Autonóm személyiségek, a túlélés szakemberei.

Romák egy SF-bio-thrillerben – Szélesi Sándor: Pokolhurok (2016)

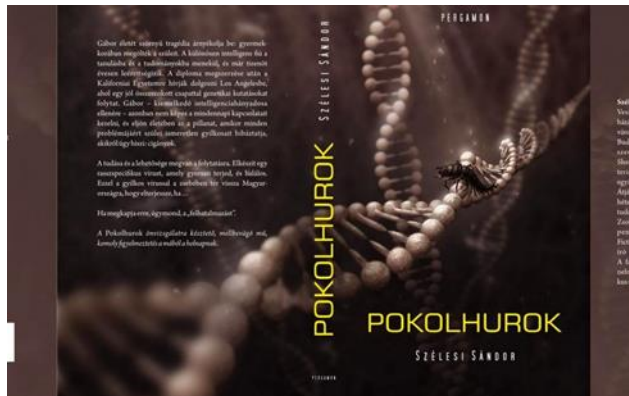
„... ez a könyv egy vérsziáklítás. Tudatosítani akartam többek között azt is – magyarázta kisregényről egy interjúban a szerző¹⁸ –, hogy az ártatlannak tűnő romavicecek feletti összekacsintás is rasszizmus” (Csermely 2017). A szerzői szándék és a kiadói pozicio-

¹⁷ Lőrinczy Juditról bővebben a blogján lehet olvasni: <http://judlorin.blogspot.com/2012/01/about-me.html>

¹⁸ Szélesi Sándor weboldala: <https://szelesisandor.hu/rolam>

nálás alapján SF-nek is tekinthető mű (tudományos tematikája a genetikához kapcsolódik) az általános értett szépirodalom felé hajlik, s mindenféle áttétel nélkül Magyarországon jelenének társadalmi problémáikhoz szeretne hozzájárulni. Ezen belül is a 2000-es években felerősödött romaellenesség mögé, mely a korábban emlegetett 2008-as 2009-es sorozatgyilkosságban csúcspontot ért el, kíván betekintést nyújtani. (A témát nemcsak SF-ben dolgozták fel azóta íróink, hanem krimiben is: Kolozsi László: *A farkas gyomrában*, Athenaeum, Budapest, 2014.)

„A Pokolhurokban egy tömeggyilkos belső monológját, szorongásait és öntönjézését kapjuk, ezeken keresztül pedig egy reménytelenül visszataszító társadalom képét.” (Odaértett, 2021) Az E/1-es narrációjú szöveg „hőse”, Gábor szüleit gyerekkorában meggyilkolták (ő úgy tudja, hogy romák voltak a tettesek); Gábor sebét-fájdalmát hosszú időre elfojtva, átlagon felüli intelligenciáját felhasználva a tanulásba veti magát, s végül a Kaliforniai Egyetem biológus-kutatója lesz. Elfajzott haragja azonban lassan felszínre tör, s úgy dönt, zsenialitását felhasználva elkészít egy rasszspecifikus vírust, mellyel kiirthatja a cigányságot.¹⁹ (Érdeemes megjegyezni, hogy a vírus mint rasszspecifikus ötlete már Wellsnél is felbukkan, de legnyilvánvalóbban Jack London mélyen rasszista „sárga veszedelem” jegyében fogant *The Unparalleled Invasion*je (1907) alkalmazza fő ötletként, melyben egymilliárd kínait gyilkolnak meg vele; s száz évvel később az *Utópia*²⁰ c. sorozat is ezzel az ötlettel játszik el, csak ebben épp a cigányságot hagyják életben, s irtanak ki az összes többi embert.)



4. kép. Szélesi Sándor: *Pokolhurok* (2016)

Miközben a lélektani motivációk utáni hiábavaló kutatás Camus *Közönyét* juttathatja eszünkbe, az elkövető szemszögéből megörökített népiertás pedig Merle *Mesterségem a halálát*, a *Pokolhurok* egyes részei szociológiai esettanulmányokra emlékeztetnek. A rasszizmus egyéni, szubkulturális és osztálytársadalmi szintjei egyaránt megjelennek benne, s még a romákkal foglalkozó egyes „szakemberek”, az emberi jogok piaco-

¹⁹ A 'porajmos', a roma holokauszt során meghalt magyarországi cigányokról nem rendelkezünk pontos számadatokkal. A genocídiumról Varga Ágota készített filmet a 2000-es évek elején. Varga Ágota: *Porajmos – Cigány holokauszt*: <https://www.youtube.com/watch?v=7jgsb48IwI>

²⁰ A film adatai: <https://www.imdb.com/title/tt2384811/>

sításából élők (Trehan-Koczé 2009) ambivalens viszonyát is megmutatja. Érdekes módon konkrét roma karakter alig-alig szerepel a kisregényben, hisz a mű a hozzájuk való viszonyról szól.

Romák egy posztapokaliptikus képregényben – Szűcs Gyula-Budai Dénes: Cafe Postnuclear (2015)²¹

A lenyűgöző színvilágú és légkörű (itt-ott felnőtt-tartalmúnak minősíthető) posztapokaliptikus-ukronikus képregény²² egyértelműen a 80-as évek önmagát sem komolyan vevő, alacsony költségvetésű akciófilmjeinek formavilágát idézi meg, azaz egyfajta tisztelgésnek, nosztalgikus megemlékezésnek, pastiche-nak tekinthető a Közép-Kelet-Európában ezidőtájt kultikussá váló B- és Zs-kategóriás posztapokaliptikus filmek világa és a szocializmuskori popkultúra előtt. A „magyar Mad Max”-ként emlegetett alkotás története ennek megfelelően egyszerű, alapszituációja úgyszintén (a csernobili baleset támadásnak gondolva kitör az atomháború, és elpusztítja az ismert világot²³), jelenetei gyorsak, párbeszédei, narrációja és karakterei szándékoltn komikusan leegyszerűsítettek, sablonszerűek. (A nagytotálók, a lüktetően-változatos, konzervatívnak semmiképp sem mondható panelszerkezetek, a különféle helyszínek sajátos háttérszínei, az autók, fegyverek, a tárgyak aprólékos rajzai, a nyolcvanasévekbeli dalszöveg részletek, a kötet végén található retro-szótár ill. és kalandzsánerhez illő narráció és párbeszédek – sokak számára emlékeztetessé tették a művet.) Ennek érzékeltetésére idézzünk a könyv ajánlóját a hátoldaláról: „A harmadik világháború lángförfögete évtizedekkel korábban kipusztította az emberiség háromnegyedét. Az atomhatalmak civilizációja egy barbár korszakba süllyedt vissza, ahol ma már csak az erődítményként újraépített városok jelentenek biztonságot a radioaktív sivatagokban kóborló mutánsoktól, motoros fosztogatóktól és delejes hatalmú szektavezérektől.” (Szűcs – Budai 2015).



5. kép: Szűcs Gyula–Budai Dénes: *Cafe Postnuclear I.* (2015)

²¹ A történetnek azóta folytatása is lett: Szűcs-Budai, 2022. A kiadó oldala: <https://chameleon-comix.eu/>

²² A Cafe Postnuclear FB-oldala: <https://www.facebook.com/cafepostnuclear/>

²³ Érdekes itt újra utalnunk Jean Ortica *Les survivants de l'Apocalypse* c. 1977-es elbeszélésére is, mely szövegben csak a cigányok egy csoportja éli túl a kataklizmát, s próbálnak meg hulladék-gazdálkodással, majd növénytermesztéssel új életet kezdeni. Bővebben: Sierra, 2019.

Ebben a világban a túlélők (autóversenyzők, autószerelők, kereskedők, de főleg kalandorok, gyilkos tolvajbandák, rablók, prostituáltak stb.) közül egy szereplő van némiképp egyértelműbben (testi jelekkel, gesztikulációval, nyelvhasználattal) romaként megjelenítve (a hős régi riválisa, egy tolvaj). De számos további szereplő azonosítható még akár romaként is (a barbár fivérek, a polgármester, Páka és Paraszt, autóversenyzők, háttérfigurák stb.). A jelölt és a jelöletlen testiség egy vizuális alkotásban sem egyértelmű: a „ha akarom, roma, ha akarom nem az” – féle kódolás eldöntetlensége inkább a „jelöletlen roma” kategóriáját mozgósítja. „Az alternatív jövőben lehet – magyarázta Szűcs Gyula egy közösségi oldalon, a jelen írás szerzőjének küldött kommentjében –, hogy vannak úgymond „a többieknél napbarnítottabb bőrű és ügyesebben üzletelő alakok” – de lényegében valahol minden második fontosabb szereplő ilyen, különben már aligha élne egy ilyen kemény világban, a perzselő homok földjén. De ennek igazából semmi jelentősége nincs, mert ebben a világban nem bőrszín vagy etnikum alapján különülnek el egymástól az egyes csoportok. Hanem sokkal inkább az olyan kötetlékek fűzik össze őket, mint a családhoz tartozás, az azonos vallás és hiedelemvilág (pl. az őrült hidropapokat, vagy majd a harcias amazonokat a 2. kötetben), az azonos szubkultúra / közös bolondéria (pl. autóversenyzés, régi videojátékok, metálzene), vagy a közös szálásterület megvédésnek igénye (Csencsváros lakói), illetve az adott szó szentsége.”

Romák egy SF-fekete komédiában – Lengyel Balázs: Lajkó – Cigány az űrben (2018)

A 2018-as mozifilm²⁴ fekete komédiának nevezi magát, s többek között – inkább a „nyugati” néző elvárásaihoz igazodva – az államszocializmusról kíván képet adni, s az orosz űrkutatás jelentőségét indirekt módon lejárítani, nevetségessé tenni. Melankolikus szatíraként sztereotípiákkal dolgozva egy „alternatív/apokrif történetet és világot” hoz létre, melyben benne van a hidegháború „nyugatos” szemüvegén keresztül láttatott 50-es, 60-as évek diktatúrája, karikírozott, az egyént figyelembe nem vevő vagy pusztán csak felhasználó működése, bürokratikus-korrupciós butasága, paranoiája stb. összeütköztetve a „kisember” vágyaival, lehetőségeivel. A filmben a különleges, már a gyerekkorától az űr és a repülés után vágyakozó fő karakter (Lajkó, anyakönyvezve: Serbán Lajos) sorsát követhetjük végig anyja korai elvesztésétől (aki épp egy gyerekkori rakétakísérletnek lett az áldozata), csetléseken-botlásokon keresztül a szovjet űrpilóta-kiképzőtáborba (Bajkonurba) való eljutásán át a félig sikeres űrlátogatásáig. Lajkó cigánysága jelölt, reflektált, környezetét inkább a romantizált toposzok mentén mutatja meg Lengyel: sok testvére van, cigány jósnő beszél a jövőjéről, putriban élnek, esténkét a tűz mellett mesélnek egymásnak, édesapja egy bővérű, szexuálisan túlfűtött hím. A többiek vagy az ún. többségi társadalom hozzá való viszonya magán viseli a rasszizmus nyomait, ám a film „mondanivalója” mégis inkább „az elfogadásról, egymás megértéséről és az emberségről szól, aminek a film szerint muszáj fontosabbnak lennie a felülről belénk táplált gyűlölködésnél, nacionalizmusnál, politikai ideológiáknál” (Kovács, 2018).

²⁴ A film adatai: <https://www.imdb.com/title/tt4795022/>



6. kép. Lengyel Balázs: *Lajkó – Cigány az űrben* (2018)

Romák két urban fantasyben – Meiszner Krisztina: MásValaki problémája (2014); Gaura Ágnes: Boriverzum, Színes tangák (2014)

Az SF-el érintkezve még két fantasztikus szerzőt érdemes megidézni az eddig vizsgált öt évből. Meiszner Krisztina *MásValaki problémája* c. regénye egy a krimi kódjait is aktivizáló, humorban gazdag urban fantasy. A 2014-es reflektív vámpírtörténetében a rejtőzködő életet folytató, békés vámpírhóspár (akik tasakos vérkészítményeket fogyasztanak) Magyarországon próbál érvényesülni, s a holdtöltéket átvészelni. Mindehhez egy éjszakai bár/kocsma működtetését látják ésszerűnek – a belvárosi éjszakában. A vámpírlét bizonyos szabályai, kötöttségei között nem szerepel a rasszizmus: „A rasszizmus a legtöbbször nem más, mint a megalázottak egyetlen nyomorult luxusa – magyarázza például a narrátor –, az a tudat, hogy valakin még ők is rúghatnak egyet a vallása vagy bőrszíne vagy mit tudom én mije miatt, hogy ezzel valamivel magasabbra kerülhessenek a saját maguk által elképzelt táplálékláncban. (Meiszner 2014: 113) A regényben ennek a hozzáállásnak megfelelően központi szerepet kap egy összetartó roma vámpírcsalád, s annak is roppant szerethető családfeje, az egykori gyári munkás, öreg Lajos. A szöveg azon kívül, hogy cigányként nevezi meg őket és a többségi társadalom egyes reakcióiról is számot ad, a romantikus toposzokat inkább elkerüli, s jelöletlenül hagyja őket. Gaura Ágnes²⁵ szatirikus fantasy-jében, a szintén magyarországi vámpírvilágba helyezett *Boriverzum*-sorozatban ugyancsak feltűnnek roma szereplők – eleinte inkább csak sztereotipikusan (jósnőként, aranyfukszos amorózóként), majd azt is lebontva. Gaura ugyanis reflektál a magyar társadalomra, ahol cigánynak lenni még mindig nehezebb, mint vérmédvének! Végül fontos még felhívni a figyelmet Gaura *Színes tangák* c. fantasztikus novellájára (az *Embertelen jó* c. kötetben), erre a Nail Gaimen-i eredetiségű, egyszerre mitologikus-metafizikus és szociografikus szövegre, melyben, kifejezetten a cigány marginalitás kerül a fókuszba, jelölten és reflektáltan.

²⁵ Az író oldala: <https://www.gauraagnes.hu/>



7. kép. Meiszner Krisztina: *MásValaki Problémája* (2014);
Gaura Ágnes: *Embertelen jó* (2014)

Összegzés

Ha végigtekintünk rövidke listánkon, rögtön szembe tűnhet, hogy a roma-reprezentációnak a kortárs magyar SF-ben mintha műfajspecifikus vonásai lennének: alternatív történelem/ukrónia, disztópia, posztapokaliptiszis, szatíra, bio-thriller, urban fantasy. Úgy tűnik, romák kizárólag olyan alzsánerekben szerepelnek legitim módon, melyek világnk/jelenünk radikális kiforgatását írják meg. Legyen szó viszont bármilyen aktuális vagy fontosnak kikiáltott társadalmi problémáról/kérdéskörrel, az SF-szerzők jellemző módon nem igen hozzák őket vonatkozásba a cigánysággal. Az irodalmi művekben²⁶ való roma reprezentáció fő jellemzői az alábbiak:

- (1) az integrációs-diskurzusba illeszkedve az – inkább konzervatív „stratégiára” jellemző, és valószínűleg „osztályvakságból” eredő, Ralph Ellison-i²⁷ – „lát-hatatlanság”. (Ez még az olyan, egyébként remek, az utóbbi években megjelent ukrónia-antológia kötetekre is igaz, melyek a magyar történelem XX. századi traumatikus pontjait, az 1919-es Trianont és 1956-ot „vizsgálják” az alternatív fikciós történetmesélés eszközeivel.) Mindenfajta szemrehányás nélkül szeretném mondani: a középosztálybeli, többségi SF-szerzők nem érzékelik a körülöttük, mellettük élő cigányokat.

²⁶ A magyarországi fantasztikus könyvkiadásban, azon belül az SF-ben roma identitású közreműködő jelenleg - tudtommal - nincs.

²⁷ Az afro-amerikai Ralph (Waldo) Ellison (1913-1994) legismertebb regénye, *A láthatatlan* 1952-ben jelent meg. Középpontjában egy művelt- intelligens névtelen elbeszélő áll, akiről meg tudjuk, hogy bár semmilyen fantasztikus átváltozáson nem ment keresztül, azaz ténylegesen nem vált láthatatlanná, mégis úgy kezelik, mintha az lenne. Üzenete: az emberek nem akarják észrevenni a feketéket, vagy: a fehérek számára a feketék szinte láthatatlanok: „*Engem egyszerűen azért nem látnak — vallja mindjárt a mű elején —, mert nem akarnak. Mint a mutatványosok törzs nélküli fejét, engem is mintha erősen torzító tükrökkel vettek volna körül. Mikor valaki a közelbe ér, a környezetemet látja, vagy magát látja, vagy magának is az agyrémeit csak — mindegy, mit, engemet nem.*”

- (2) Ha romák mégis szerepelnek a megalkotott világokban, akkor az írók jelölten és reflektáltan teszik ezt, vagyis reprezentációs szeméttel²⁸. Ilyenkor leginkább a liberális-asszimilációs narratívába illeszkedve a „strukturális rasszizmusra” ill. a többségi társadalom szolidaritásának hiányára hívják fel a figyelmet, mindezt vagy „fajvédő”-rasszista (Szélesi) vagy radikális szegregációs (Lőrinczy) vagy békésebb, de az aszimmetrikus viszonyt érzékeltető kontextusba helyezve. (Trenka, Lengyel, Meiszner, Gaura).
- (3) Az együttműködésre csak egy szerzőpáros, s ők is csak egy kataklizmát követően látnak „esélyt” (Szűcs-Budai).

A romák által írt vagy velük foglalkozó anyagokból mára rengeteg gyűlt össze.²⁹ A fantaszitum tájékára vetődő újabb kiadványokból azonban még mindig kevés van. Befejezésül három alkotásra hívnám fel a figyelmet, kettő közülük, műfajukból eredően, a romantizáció felé mozdul el. Az egyik a nem roma származású Kele Fodor Ákos cigány meséket és mítoszokat összegyűjtő és újraíró kötete, az erőszakos-határsértő jeleket is tartalmazó *A szív vége – Cigány újmesék* (2018) c. mű, a másik a XXI. Századi Roma Nők Országos Egyesülete által kiadott *Bestiarium Ciganorum* (2020)³⁰ c. 200 szócikket és 144 illusztrációt tartalmazó albuma, melyben J. K. Rowling nyomán a „legendás roma lényeket” gyűjtötték egybe. Végül a harmadik, témánkba vágó, frissebb mű, egy készülő manga-sorozat, az első cigány képregényként beharangozott, Lakatos Richárd és Jónás Gabriella közreműködésével alakuló *Ushalin* ('árnyék') c. alkotás, mely azért is készült, „mert talán egyetlen népnek sem volt még soha ennyire szüksége egy igazi hősrre” (Anonymus 2022).

Felhasznált irodalom

- Anders, Megan 2016. *The Comet: A Brief Introduction to Black Speculative Fiction*. *Medium* (Online). <https://medium.com/@megananders/the-comet-a-brief-introduction-to-black-speculative-fiction-1a34ae9e69e9>
- András Csaba 2023. Brecht szabatázs. *Új Szem* 1(1) 65–69. DOI 10.15170/Ujszem.2023.1.1.7.
- Anonymus 2022. *Ushalin – Az első cigány képregény*. *Kultúra.hu*. <https://irodalom.kultura.hu/ushalin-az-első-cigany-kepregeny>
- Beck, Z. 2020 *A megszólalás üres helye. Romológiról és más dolgokról*. Budapest: Napvilág
- Baka Patrik 2014. Mi lett volna, ha: Magyar földön Afrikában. *Partitúra*. 9. évf. 1. sz. pp. 101–27. DOI: 10.17846/PA.2014.9.1.101-128
- Bakó Katalin 2022. A science fiction lehetséges szerepe az olvasásnépszerűsítésben és a könyvtárhasználat oktatásában a felső tagozaton : László Endre Szíriusz kapir

²⁸ A cigány származású magyar művészember csak akkor kell, ha cigány művész kell, vagy akkor is, ha magyar művész kell? Hívják-e akkor is, ha nem cigány kérdésre kell reflektálni? – kérdezi pl. Oláh Norbert festő: <https://balkon.art/home/online-2021/olah-norbert-a-cigany-muvesz-szorongasa-off-biennale-budapest/>

²⁹ Puskás-Bajkó Albina szövegei kifejezetten a reprezentáció kérdéseit járják körül az utóbbi évtizedben. 2015-ös könyvében például a roma nők ábrázolásával foglalkozik. Puskás-Bajkó 2015.

³⁰ A kötetéről: <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/bestiarium-ciganorum-legendas-roma-lenyek-enciklopediaja>

- tány-sorozatának jó gyakorlatai a '70-es–'80-as években. In: *Irodalom és kanonizáció : Tanulmányok a magyartanítás módszertanairól*. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, Eger, pp. 125–145. DOI: [10.46403/IrKa.2022.125](https://doi.org/10.46403/IrKa.2022.125)
- Bogdán Péter – Molnár István Gábor – Setét Jenő 2019. *Roma reprezentáció a magyar főváros közterein*. Budapest: Tom Lantos Intézet.
- Borbély András 2018. A kígyó és a sündisznó. *Facebook* <https://www.facebook.com/profile/786659699/search/?q=s%C3%BCndiszn%C3%B3>
- Böröcz József 2006. Goodness Is Elsewhere: The Rule of European Difference. *Comparative Studies in Society and History*, 48(01) 110–138. DOI [10.1017/S0010417506000053](https://doi.org/10.1017/S0010417506000053)
- Bradbury, Ray 1966. Beszélgetés Ray Bradburyvel. In: Bradbury R.: *Marsbéli krónikák. Kisregények és elbeszélések*. Budapest: Európa Kiadó, 567–588.
- Celeste, W. 2021. The Invisible Minority — Part 3: Hollywood. *Medium* (online). <https://celeste-w.medium.com/the-invisible-minority-part-3-4c9ee4c08a0c>
- Csermely Gábor 2017. Olyan regényt akart, amitől véresre vakarjuk magunkat. Interjú Szélesi Sándorral a Pokolhurok című regényéről. *origo.hu* <https://www.origo.hu/kultura/20170314-interju-szelesi-sandorral-a-pokolhurok-cimu-regenyrol.html>
- Csigi Júlia 2015. Végtelen éjszaka. *Romológia* 3 (8): 73–80.
- Csicsery-Ronay, István Jr 2008. *The Seven Beauties of Science Fiction*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press
- Czirfusz Márton; Ivanics Zsófia; Kovai Cecília; Meszmann Tibor. T. 2019. A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat*, 26. sz. 142–172.
- Cronin, Brian 2019. The Anti-Racism Comic Book Story That Beat the Comics Code Authority. *CBR*. <https://www.cbr.com/judgment-day-ec-comics-code-authority/>
- Domokos, Áron 2019a. A science-fiction mint oktatási eszköz. *Danubius Noster Klsz.* pp. 33–47.
- Domokos Áron 2019b. Világyár: SF-világépítés és -rekonstrukció irodalomórán/ World-factory: SF-worlds building and reconstructing in the classroom. *Anyanyelvi Kultúrákövetítés* 2 (2), 58–96. DOI: [10.33569/akk.2390](https://doi.org/10.33569/akk.2390)
- Domokos Áron 2022a. „Gypsy in Space”: A Note on the Representation of the Roma in Contemporary Hungarian SF Short Stories. *Vector*. 296 (Autumn). <https://vector-bsfa.com/2022/05/28/gypsy-in-space-a-note-on-the-representation-of-the-roma-in-contemporary-hungarian-sf-short-stories/>
- Domokos Áron 2022b. The Formability of History: Uchronia in Contemporary Hungarian Short Fiction. *SFRA Review* 52 (2): 53–64.
- Domokos Áron 2022c. Harc az ukróniáért. Alternatív történelmi elbeszélések a kortárs magyar SF-kisprózában. *Acta Scientiarum Socialium* 50: 45–62 DOI: [10.33566/asc.3548](https://doi.org/10.33566/asc.3548)
- Domokos Veronika; Heczeg Béla 2010. Terra Incognita: magyarországi szegénység cigánytelepek felmérése – első eredmények. *Szociológiai Szemle*, 20. évf. 3. sz. 82–89.
- Éber Márk Áron 2021. *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Földes, Györgyi. 2015. Jeltől a testig. A klasszikus narratológia találkozása a korporálissal. *Irodalomismeret* 27 (1). pp. 5-29
- Gombos Péter 2020. What and how do Hungarian children read? *Escuela Abierta*, 23: 3-17. DOI: [10.29257/EA23.2020.01](https://doi.org/10.29257/EA23.2020.01)

- Gulya Nikolett 2018. Máságsztereotípiák megjelenése a tankönyvekben. *Sokszíniű neveléstudomány*. Eger, Eszterházy Károly Egyetem, Líceum Kiadó. pp. 75–89.
- Gulya Nikolett Mária; Fehérvári Anikó 2020. A fogyatékoság reprezentációja az általános iskolák magyar irodalom tananyagához kapcsolódó művekben. *Educatio*, 29. (3) pp. 379–393. DOI: [10.1556/2063.29.2020.3.4](https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.4)
- Hancock, Ian 1987. The Origin and Function of the Gypsy Image in Children's Literature. *The Lion and the Unicorn*. Volume 11, Number 1, June. 47–59. DOI: [10.1353/uni.0.0227](https://doi.org/10.1353/uni.0.0227)
- Hines, Jim C. 2013. „Gypsies” and Other Fantasy Beings. *jimchines.com*. <https://www.jimchines.com/2013/10/gypsies-and-other-fantasy-beings/>
- Isaszegi Béla 2019. Mi a filozófia? (Kéziratban)
- Isaszegi Béla 2006. A „felzárkóztatásról”. (Kéziratban)
- Kincaid, Paul 2003. On the Origins of Genre. *Extrapolation*, 4(4), 13–21. DOI: [10.3828/extr.2003.44.4.04](https://doi.org/10.3828/extr.2003.44.4.04)
- Kovács Bálint 2018. Nem a humoráért, de szerettük a magyar cigányt az űrben. *Index.hu*; https://index.hu/kultur/cinematrix/2018/04/01/lajko_cigany_az_urben_kritika_lengyel_balazs_keresztes_tamas_magyar_film/
- Lakatos Artúr 2018. A fantasy-világ mítoszai (4.) Steven Brust, Dragaera és a magyaros motívumok. *Helikon*, XXIX. évf. 10. (744.) sz.
- Lundwall, J. Samuel 1978. *Holnap történt*. (Metagalaktika 7.) Budapest: Kozmosz
- Nama, Adilifu 2008. *Black Space: Imagining Race in Science Fiction Film*. Austin, University of Texas Press
- Nefelejcs, Gergő. 2023. Az alárendeltek megszólaltak, és beleremeg a vámpírkastély. *Tett*. <https://tett.merce.hu/2023/04/06/az-alarendeltek-megszolaltak-es-belere-meg-a-vampir-kastely-ajanlo-es-kontextus-a-haromezer-szamoszott-darab-c-film-hez/>
- Odaértett Olvasó 2021. A tömeggyilkosok anatómiája II. (Pokolhurok) <https://odaertett-olvaso.hu/2021/05/15/a-tomeggyilkosok-anatomiaja-ii-pokolhurok/>
- Pénzes, János; Tátrai Patrik; Pásztor, István Zoltán 2018. A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben/Changes in the Spatial Distribution of the Roma Population in Hungary During the Last Decades. *Területi Statisztika*, 58(1): 3–26. DOI: [10.15196/TS580101](https://doi.org/10.15196/TS580101)
- Pryor, Richard 1976. *Bicentennial Nigger*. Warner Bros
- Punday, Daniel 2003. *Narrative Bodies. Toward a corporeal narratology*. New York: Palgrave Macmillan. DOI: [10.1057/9781403981653](https://doi.org/10.1057/9781403981653)
- Rákai Orsolya 2015. Korporális narratológia és idegenség: egy kontextuális narratológia továbbgondolása. *Helikon*. 1. sz. 30–39.
- Puskás-Bajkó Albina 2015. „Kushelo and Gadjo” *The Gypsy Woman's Curse and the White Man*. Lap Lambert Academic Pub.
- Reidy, Jessica 2014. Twenty „gypsy” women you should be reading. *Woman in Literary Arts*. <http://www.vidaweb.org/twenty-gypsy-women-you-should-be-reading/>
- Sárdi Mardit S. 2013. Műfaj-e a sci-fi? *Szépirodalmi Figyelő*, 12 (1), 28–36.
- Sierra, Alonso, M. 2019. Supervivientes del Apocalipsis: un relato de ciencia ficción "gitano". *Sociología Histórica*, 10 (1), 210–227. DOI: [10.6018/sh.401911](https://doi.org/10.6018/sh.401911)
- Setét Jenő 2018. *A megszokott akár észrevétlen is lehet*. In: Facebook. https://www.facebook.com/setet.brada/posts/pfbid0DNNgy7mdsMJ3BRy2bDf3W2AAb3G53ZGcVArwhrSgv5tRXhMmVrnUfy5phrexj4oLI?locale=hu_HU
- Szombati Kristóf 2018. *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing*

- Politics in Hungary*. (Dislocations Book 23) Berghahn Books, Kindle Edition. DOI: [10.2307/j.ctvw04cbm](https://doi.org/10.2307/j.ctvw04cbm)
- Szuhay Péter 2002. Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják, In: Reisz Terézia; Andor Mihály (szerk.) *A cigánység társadalomismerete*, Pécs: Iskolakultúra, Pécs. 9–32.
- Tamás Gáspár Miklós 2017. A lényegről. *Mérce*. https://merce.hu/2017/01/14/tgm_a_lenyegrol/
- Tenigl-Takács László 2010. A tű foka (plebejus röpirat a szégyenről). *Mozgó Világ* 36 (11): 39–49.
- Tenigl-Takács László 2017. Romák az „elátkozott házban”. Romantizáció és dokumentarizmus az elmúlt két évtized filmművészetében. *Liget*,(on-line) <https://ligetmuhely.com/liget/tenigl-takacs-laszlo-romak-az-elatkozott-hazban/>
- Trehan, Nidhi; Kóczé Angéla 2009. Postcolonial racism and social justice: the struggle for the soul of the Romani civil rights movement in the ‘New Europe’. In: G. Huggan (szerk.): *Racism, Post-colonialism, Europe*. Liverpool: Liverpool University Press. 50–77. DOI: [10.5949/liverpool/9781846312199.003.0004](https://doi.org/10.5949/liverpool/9781846312199.003.0004)
- Trumpener, Katie 1996. A cigányok ideje: egy "történelem nélküli nép" a Nyugat narratíváiban. *Replika*, 22-23. sz. 219-241.

Az elemzésben szóba kerülő művek

- Bradbury, Ray 1966. *Marsbéli krónikák. Kisregények és elbeszélések*. Budapest: Európa Kiadó.
- Du Bois, W. E. Burghardt 1920. The Comet. In: Uő. *Darkwater: Voices from within the Veil*. Harcourt, Brace, and Howe.
- Ellison, Ralph. 1970. *A láthatatlan*. Budapest: Európa. Ford: Bartos Tibor.
- Feldstein, Al; Orlando, Joe. 1953. Judgement Day. *Weird Fantasy* 18: 2–7.
- Gaura Ágnes 2014. Embertelen jó. Boriverzum és más történetek. Budapest: Delta Vision.
- Kele-Fodor Ákos 2008. *A szív vége. Cigány újmesék*. Budapest: Tea Kiadó.
- Lőrinczy Judit. 2013. Az arabica íze. *Galaktika*, 34 (284): 26–44.
- Meiszner Krisztina 2014. *Más Valaki problémája*. Szeged: Könyvmolyképző.
- Ortica, Jean 1977. Les survivants de l’Apocalypse. *Monde Gitan* 41: 13-21.
- Szélesi Sándor 2016. *Pokolhurok*. Budapest, Pergamon.
- Szűcs Gyula; Budai Dénes 2015. *Cafe Postnuclear*. Budapest, Totalcar.hu.
- Szűcs Gyula; Budai Dénes 2022. *Cafe Postnuclear 2*. Budapest, Chameleon Comix
- Trenka Csaba Gábor 2015. Kisvárdai sejkje. In: Szélesi Sándor (ed.): *2045: Harminc év múlva*. Budapest, Ad astra, 131–165.
- Lengyel Balázs 2018. *Lajkó - cigány az ūrben*. KMH Film.